

Михайло Шолохов

ДОЛЯ ЛЮДИНИ

Оповідання

Переклав І. П. Майстренко

Євгенії Григорівні Левицькій,

члену КПРС з 1903 року.

Перша післявоєнна весна була на Верхнім Дону на рідкість дружна й напориста. В кінці березня з Приазов'я подули теплі вітри, і вже через дві доби геть-чисто оголились піски лівобережжя Дону, в степу спухли набиті снігом улоговини і балки, зламавши кригу, шалено розбурхались степові річки, і шляхи стали майже зовсім непроїжджими.

В оцю лиху пору бездоріжжя мені довелося їхати з станицю Букановську. І віддаль невелика — всього лише якихось шістдесят кілометрів, — а подолати їх було не так легко. Ми з товаришем виїхали на світанку. Пара ситих коней, натягуючи в струну посторонки, ледве тягли важку бричку. Колеса до самої ступки провалювались у мокрий, перемішаний з снігом і кригою пісок, і через годину на кінських боках та стегнах під тонкими ремінцями шлейок уже виступало біле пишне мило, а в ранковому свіжому повітрі гостро й п'яно запахло кінським потом та розігрітим дьогтиком щедро змащеної кінської збруї.

Там, де було дуже важко коням, ми злазили з брички, йшли пішки. Під чобітьми хлюпав розмоклий сніг, іти було важко, але по обочинах дороги, де все ще тримався льодок, кришталем поблискуючи на сонці, пробиратися було ще важче. Лише годин через шість покрили

тридцятикілометрову відстань, під'їхали до переправи через річку Єланку.

Невелика річка, що місцями пересихала влітку, проти хутора Мохівського в заболоченій, зарослій вільшиною заплаві розлилась на цілий кілометр. Переправлятися треба було на вутлій плоскодонці, яка могла взяти не більше трьох чоловік. Ми відпустили коней. На протилежному березі в колгоспному сараї нас чекав старенький, що бував у бувальцях, вілліс, залишений там ще взимку. Удвох із шофером ми не без побоювань сіли в старезний човник. Товариш з речами залишився на березі. Тільки відчалили, як з прогнилого днища в різних місцях цівками забила вода. Підручними засобами конопатили ненадійну посудину й черпали з неї воду, поки не доїхали. Через годину ми були по той бік Єланки. Шофер пригнав з хутора машину, підійшов до човна і сказав, узявши весло:

— Якщо це прокляте корито не розпадеться на воді, годин через дві приїдемо, раніше не ждіть.

Хутір розкинувся далеко осторонь, і біля причалу стояла така тиша, яка буває в безлюдних місцях тільки в глуху осінь чи напочатку весни. Від води тягнуло вогкістю, терпкою гіркотою гнилої вільхи, а з далеких прихоперських степів, які губляться в бузковому серпанку туману, легенький вітерець ніс одвічно юний, ледь відчутний аромат землі, що недавно звільнилась з-під снігів.

Недалеко, на прибережному піску, лежав повалений тин. Я присів на нього, хотів закурити, але, сунувши руку в праву кишеню ватної стьобанки, на превеликий жаль, виявив, що пачка "Беломора" зовсім розмокла. Під час переправи хвиля плеснула через борт човна, що глибоко сидів у воді, по пояс облила мене каламутною водою. Тоді мені було не до цигарок, треба було, кинувши весло, якнайшвидше вичерпувати воду, щоб не потонував човен, а тепер, гірко досадуючи на свій недогляд, я обережно витяг із кишені розмоклу пачку, присів навпочіпки і почав по одній розкладати на тину вологі, побурілі цигарки.

Був уже полудень. Сонце пригрівало, як у травні. Я сподівався, що цигарки швидко висохнуть. Сонце так припікало, що я вже пожалкував, що одягнув у дорогу солдатські ватні штани і стьобанку. Це був перший після зими по-справжньому теплий день. Приємно було сидіти на тину ось так, одному, цілком підкорившись тиші й самотності, і, знявши з голови стару солдатську вушанку, сушити на вітерці мокру після важкого веслування чуприну, бездумно стежити за білими грудастими хмарами, що пропливали в бляклій синяві.

Незабаром я побачив, як з-за крайніх дворів хутора вийшов на шлях чоловік. Він вів за руку маленького хлопчика, судячи по зросту — років п'яти — шести, не більше. Вони стомлено чвалали до переправи, але, порівнявшись з машиною, звернули до мене. Високий, сутулуватий чоловік, підійшовши досить близько, сказав приглушеним баском:

— Здоров, братухо!

— Здрастуй. — Я потис простягнуту мені велику тверду руку.

Чоловік нахилився до хлопчика, сказав:

— Привітайся з дядею, синку. Він, мабуть, теж шофер, як а твій татусь. Тільки ми з тобою на вантажній їздили, а він ось цю маленьку машину ганяє.

Дивлячись мені прямо у вічі ясними, як небо, очима, ледь-ледь посміхаючись, хлопчик сміливо простягнув мені рожеве холодне рученя. Я легенько потряс його ручку і запитав:

— Що ж це в тебе, старий, рука така холодна? Надворі теплінь, а ти мерзнеш?

Із зворушливою дитячою довірливістю хлоп'я притулилось до моїх колін, здивовано підвело біляві брівки.

— Який же я старий, дядю? Я зовсім хлопчик, і я зовсім не мерзну, а руки холодні тому, що сніжки робив.

Знявши зі спини порожній речовий мішок, втомлено сідаючи поруч зі мною, батько сказав:

— Біда мені з оцим пасажиром! Через нього і я підбився. Широко ступнеш — він уже на рись переходить, от і доводиться по такому піхотинцеві рівнятися. Там, де мені треба раз ступити, — я тричі ступаю, отак і йдемо з ним невлад, як кінь з черепахою. Та ще ж за ним пильнувати треба. Тільки одвернешся, а він уже калюжею бреде або льодинку відломить і смокче замість цукерки.

— Ні, не чоловіче це діло з такими пасажирами мандрувати, та ще й пішки. — Він помовчав трохи, потім запитав — А ти що ж, братухо, свого начальства ждеш?

Мені було незручно розчарувати його в тому, що я не шофер, і я відповів:

— Доводиться ждати.

— З того боку під'їдуть?

— Так.

— Не знаєш, чи скоро підійде човен?

— Годин за дві.

— Довгенько. Ну що ж, тимчасом відпочинемо, поспішати мені нікуди. А я йду мимо, дивлюся: свій брат — шофер загорає. Дай, думаю, зайду, перекуримо разом. Одному ж і курити і помирати нудно. А ти багато

живеш, цигарки куриш. Підмочив їх, виходить? Ну, брат, тютюн вологий, як кінь безногий, нікуди не годиться. Давай-но краще мого міцнячку закуримо.

Він дістав з кишені літніх штанів захисного кольору скручений у трубку малиновий шовковий потертий кисет, розгорнув його, і я встиг прочитати вигаптуваний на ріжку напис: "Дорогому бійцю від учениці 6-го класу Лебедянської середньої школи".

Ми закурили дуже міцного самосаду і довго мовчали. Я хотів було запитати, куди він іде з дитиною, яке лихо жене його в таке бездоріжжя, але він випередив мене запитанням:

— Ти що ж, усю війну за баранкою?

— Майже всю.

— На фронті?

— Так.

— Ну, й мені там довелося, братухо, зазнати горенька по саме горло йвище...

Він поклав на коліна великі темні руки, згорбився. Я збоку глянув на нього, і мені так стало важко... Чи бачили ви коли-небудь очі, ніби присипані попелом, наповнені такою непозбутною смертельною тугою, що в них важко глянути? Ось такі очі були в мого співрозмовника.

Виламавши з тину суху скривлену хворостинку, він з хвилину водив нею по піску, викреслюючи якісь химерні фігури, а потім заговорив:

— Іноді не спиться вночі, дивишся в темряву порожніми очима і думаєш: "За що ж ти, життя, мене так покалічило? За що ж так покарало?" Нема мені відповіді ні в темряві, ні при ясному сонечку... Нема і не дочекаюсь! — І раптом спохватився: ласкаво підштовхуючи синочка, сказав:

— Піди, любенький, пограйся біля води, коло великої води для діток завжди якась здобич знайдеться. Тільки, гляди, ноги не промочи!

Ще коли ми мовчки курили, я, крадькома розглядаючи батька й сина, з подивом відзначив собі одну, дивну на мій погляд, річ. Хлопчик був одягнений просто, але добротно; і в тому, як сидів на ньому підбитий легкою виношеною цигейкою довгополий піджачок, і в тому, що малюсінькі чобітки були пошиті з розрахунком, щоб взувати їх на вовняний носок, і дуже вправний шов на порваному колись рукаві піджачка — все говорило про жіночу турботу, вмілі материнські руки. А батько мав інший вигляд: пропалений у кількох місцях ватник був недбало і грубо заштопаний, латка на виношених захисного кольору штанах не пришта як слід, а, скоріше, наметана широкими чоловічими стьобками; на ньому були майже нош солдатські черевики, але з'їдені міллю цупкі вовняні шкарпетки, до яких не торкалась жіноча рука... Ще тоді я подумав: "Або вдівець, або живе не в злагоді з жінкою".

Та ось він, простеживши очима за сином, глухо покашляв, знову заговорив, і я почав зосереджено слухати.

— Спочатку життя моє було звичайним. Сам я родом з Воронезької губернії, тисяча дев'ятсотого року народження. В громадянську війну був у Червоній Армії, в дивізії Кіквідзе. В голодний двадцять другий рік подався на Кубань ішачити на куркулів, тому й вижив. А батько з матір'ю і сестричкою дома від голоду вмерли. Залишився сам. Рідні — як мітлою виметено, — ніде, нікого ні душі. Ну, через рік повернувся з Кубані, хатину продав, поїхав до Воронежа. Спочатку працював у теслярській артілі, потім пішов на завод, вивчився на слюсаря. Незабаром оженився. Жінка виховувалась у дитячому будинку. Сирітка. Добра трапилась мені

дівка! Лагідна, весела, догідлива і розумниця, не мені пара. Вона з дитячих літ зазнала горя, можливо, це і позначилось на її вдачі. Збоку дивитись — не така вже вона була з себе й показна, та я ж не збоку на неї дивився, а у вічі. І не було для мене вродливішої і милішої від неї, не було на світі й не буде!

Прийдеш бувало з роботи стомлений, а інколи й злий, як чорт. Ні, на грубість вона тобі не відповість грубощами. Ласкава, тиха, не знає, де тебе посадити, б'ється, щоб і при малім достатку краще тобі догодити. Дивишся на неї і відходиш серцем, а трохи згодом обіймеш її, скажеш: "Пробач, люба Іринко, розумієш, з роботою в мене нині не ладилось". І знову в нас мир, і в мене спокій на душі. А ти знаєш, братухо, що це значить для праці? Ранком я встаю, немов помолоділий, іду на завод, і всяка робота в моїх руках просто горить, йде гаразд! Ось що це значить — мати розумну жінку-подругу.

Доводилось коли-не-коли після получки й випивати з товаришами. Інколи бувало й так, що йдеш додому і такі кренделі ногами виписуєш, що збоку, мабуть, дивитися страшно. Тісна тобі вулиця та й край, не кажучи вже про заулки. Хлопець я був тоді здоровий і дужий, як диявол, випити міг багато, а до хати завжди добирався на своїх ногах. Та бувало іноді й таке, що останній перегін ішов на першій швидкості, тобто рачки, проте добирався. І знову ж ні тобі докору, ні крику, ні бешкету. Тільки посміхається моя Іринка, та й то обережно, щоб я сп'яну не образився. Роззує мене і шепоче: "Лягай до стіни, Андрійку, а то сонний упадеш з ліжка". Ну я, наче лантух з вівсом, упаду, і все попливе перед очима. Тільки чую крізь сон, що вона по голові мене тихенько гладить рукою і шепоче щось ласкаве, жаліє, значить...

Ранком вона мене години за дві до роботи на ноги підніме, щоб я розім'явся. Знає, що я на похмілля нічого їсти не буду, ну, дістане огірок солоний або ще що-небудь легеньке, наллє гранчасту скляночку горілки: "Похмелись, Андрійку, тільки більше не треба, мій любий". Та хіба можна не виправдати таке довір'я? Вип'ю, подякую їй без слів, самими очима, поцілую й пішов на роботу, як шовковий. А скажи вона мені захмілілому

хоч слово наперекір, чи нехай би нагримала або вилаяла, то я, їй-богу, й на другий день напився б. Так і буває в інших сім'ях, де жінка без глузду; надивився я на таких навіжених, знаю.

Незабаром діти в нас з'явилися. Спочатку синочок народився, з роками ще двоє дівчаток... Тут я од товаришів відколовся. Всю получку додому несучи, сім'я сталачимала, не до випивки. У вихідний кухоль пива вип'ю, і на цьому баста.

У двадцять дев'ятому році зацікавили мене машини. Вивчив автосправу, сів за баранку на вантажну. Потім втягнувся і вже не захотів повертатись на завод. За кермом здалося мені веселіше. Отак і прожив десять років і не помітив, як вони промайнули. Минули, наче уві сні. Та що десять років! Спитай кого-небудь із старших, чи помітив він, як життя прожив? Ні чорта він не помітив! Минуле — як отой далекий степ у тумані. Ранком я йшов по ньому, все було таким ясним навколо, а пройшов двадцять кілометрів, і ось уже степ заволокло серпанком, і звідси вже не розрізниш лісу од бур'яну, ниву від травокосу...

Працював я ці десять років і день і ніч. Заробляв добре, і жили ми не гірше від людей. І діти радували: всі троє вчилися на "відмінно", а старшенький, Анатолій, виявився таким здібним до математики, що про нього навіть у центральній газеті писали. Звідки в нього взявся такий великий хист до цієї науки, я й сам, братухо, не знаю. Тільки мені це було дуже приємно, і гордився я ним, страх як гордився!

За десять років склали ми трохи грошенят і перед війною збудували собі хатинку з двох кімнат, з коморою і коридорчиком. Ірина купила пару кіз. Чого ще треба? Діти кашу їдять з молоком, стріха над головою є, одягнені, взуті, ніби й все гаразд. Тільки побудувався я незручно. Відвели мені ділянку на шість соток недалеко від авіазаводу. Якби була моя хатина в іншому місці, можливо, й життя склалось би інакше...

А тут ось вона, війна. На другий день повістка з військкомату, а на третій — просимо до ешелону. Проводжали мене мої всі четверо: Ірина, Анатолій і дочки— Настуня і Оленька. Всі діти трималися по-молодецьки. Правда, в дочок — не без того, поблискували сльозинки. Анатолій тільки плечима пересмикував, наче від холоду, йому на той час уже сімнадцятий рік пішов, а Ірина моя... Такою я її за всі сімнадцять років нашого спільного життя ні разу не бачив. Цілу ніч у мене на плечі і на грудях сорочка від її сліз не просихала, і ранком та сама історія... Прийшли на вокзал, а я на неї від жалю дивитись не можу: губи од сліз розпухли, волосся з-під хустки вибилося, і очі мутні, безтямні, наче розумстратила. Командири оголошують посадку, а вона впала мені на груди, руки на моїй шиї зчепила і вся тремтить, ніби підтяте дерево... І діточки її умовляють, і я — нічого не допомагає! Інші жінки з чоловіками, з синами розмовляють, а моя припала до мене, наче листок до гілки, і тільки вся тремтить, а слова вимовити не може. Я їй кажу: "Візьми себе в руки, люба моя Іринко! Скажи мені хоч слово на прощання". Вона їй говорить і за кожним словом схлипує: "Рідненький мій... Андрійку... не побачимося... ми з тобою... більше... на цьому... світі..."

Тут у самого від жалю до неї серце на шматки розривається, а тут ще й вона з такими словами. Мусила б зрозуміти, що мені теж нелегко з ними розлучатись, не до тещі ж на млинці зібрався. Злість мене тут взяла! Силою я розняв її руки і легенько штовхнув у плечі. Штовхнув наче легенько, а сила ж у мене була дурна, вона похитнулася, кроків три ступила назад і знов до мене йде дрібною ходою, руки простягає, а я кричу їй: "Та хіба ж так прощаються? Чого ти мене передчасно живцем ховаєш?!" Ну, знову обійняв її, бачу, що вона не при собі...

Він на півслові різко обірвав розповідь, і в болючій тиші я почув, як у нього щось клекоче і булькотить у горлі. Чуже хвилювання передалось і мені. Скоса глянув я на оповідача, але ні сльозинки не побачив у його, ніби мертвих, згаслих очах. Він сидів, понуро схиливши голову, лише великі, безсило опущені руки дрібно трусилились, дрижало підборіддя, тремтіли тверді губи...

— Не треба, друже, не згадуй! — тихо промовив я, та він, певно, не чув моїх слів і, якимсь величезним зусиллям волі подолавши хвилювання, раптом сказав охриплим, дивно зміненим голосом:

— До самої смерті, до останнього подиху, вмирати буду, а не прощу собі, що тоді її відіпхнув!..

Він знову і надовго замовк. Намагався скрутити цигарку, але газетний папір рвався, тютюн сипався на коліна. Нарешті, він все ж так-сяк зробив скрутку, кілька разів жадібно затягнувся і, покашлюючи, продовжував:

— Відірвався я од Ірини, взяв її обличчя в долоні, цілую, а в неї губи, як крига. З дітками попрощався, біжу до вагона, вже на ходу скочив на підніжку. Поїзд рушив з місця тихо-тихо; проїжджати мені — повз своїх.

Дивлюсь, дітки мої осиротілі в купку збилися, руками мені махають, хочуть усміхатися, а воно не виходить. А Ірина притиснула руки до грудей; губи бліді, як крейда, щось вона ними шепоче, дивиться на мене, не змигне, а сама вся вперед хилиться, наче хоче ступити проти сильного вітру... Такою вона і в пам'яті мені на все життя залишилась: руки, притиснуті до грудей, бліді губи і широко розплющені очі, повні сліз... Здебільшого такою я її й уві сні завжди бачу... Нащо я її тоді одіпхнув? Серце досі, як згадаю, ніби тупим ножом ріжуть...

Формували нас під Білою Церквою, на Україні. Дали мені "ЗІС-5". На ньому й поїхав на фронт. Ну, про війну тобі нічого розповідати, сам бачив і знаєш, як воно було напочатку. Від своїх листи одержував часто, а сам трикутнички посилав рідко. Бувало напишеш, що, мовляв, усе добре, помаленьку воюємо і хоча зараз відступаємо, та скоро зберемося з силами і тоді дамо фрицам прикурити. А про що ж ще писати? Сумний час був, не до писанини було. Та, правду кажучи, і сам я не мав охоти на жалібних струнах грати й терпіти не міг отаких слинтяїв, які щодня, до діла чи так собі, жінкам? і любкам писали, соплі на папері розмазували.

Сутужно, мовляв, йому, тяжко, так і дивись, уб'ють. Отож він, сучка в штанях, скаржиться, співчуття шукає, слинявиться, а того не хоче зрозуміти, що цим бідолашним жіночкам та діткам не солодше, ніж нам, було в тилу. Уся держава на них оперлася! Які ж то плечі нашим жінкам і діткам треба було мати, щоб під таким тягарем не зігнутися? І от не зігнулись, вистояли! А така нікчема, заяча душа, напише жалібного листа — і трудящу жінку, як кийком під ноги. Вона після цього листа, бідолаха, й руки опустить, і робота з рук валиться. Ні! На те ти й мужчина, на те ти й солдат, щоб усе витерпіти, все перенести, якщо цього горе вимагає. Коли ж у тебе більше бабської закваски, ніж чоловічої, то тоді одягай спідницю із зборками, щоб свій худий зад прикрити розкішніше, щоб хоч ззаду на бабу був схожий, і йди буряки полоти або корів доїти, а нз фронті ти такий не потрібний, там без тебе смороду багато!

Тільки не довелося мені й року повоювати... Двічі за цей час був поранений, але обидва рази легенько: один раз — у м'якуш руки, другий — у ногу; перший раз — кулею з літака, другий — осколком снаряда. Дірявив німець мені машину і зверху і з боків, але мені, братухо, везло спочатку. Везло-везло та й довезло до самої ручки... Потрапив я в полон під Лозовеньками в травні сорок другого року при такому невдалому випадку: німець тоді здорово наступав, і залишилась одна наша стодвадцятидвохміліметрова гаубична батарея майже без снарядів; навантажили мою машину снарядами по саму зав'язку, і сам я вантажив так, що гімнастюрка до лопаток прикипала. Треба було дуже поспішати, бо бій наближався до нас: ліворуч чіїсь танки гуркочуть, праворуч стрілянина йде, спереду стрілянина, і вже почало трохи тхнути смаженим...

Командир нашої автороти питає: "Проскочиш, Соколов?" А тут і питати не було чого. Там товариші мої, може, гинуть, а я тут чухатися буду? "Що за розмови! — відповідаю йому. — Я мушу проскочити, і баста!" "Ну, — каже, — дуй! Жми на всю залізку!"

Я й подув. Ще в житті ніколи так не їздив, як цього разу! Знав, що не картоплю везу, що з цим вантажем обережність потрібна, але яка тут може бути обережність, коли хлопці з порожніми руками воюють, коли шлях весь наскрізь артвогнем прострілюється. Промчав кілометрів шість, скоро мені вже на польову дорогу звертати, щоб пробратися до балки, де батарея стояла, аж тут дивлюсь — матінко моя — піхота наша і праворуч і ліворуч од грейдера по чистому полю чеше, і вже міні рвуться по їх порядках. Що (мені робити? Не повертати ж назад? Лечу щодуху! І до батареї залишився якийсь кілометр, уже звернув я на польову дорогу, а добратись до своїх мені, братухо, не довелося... Мабуть, із далекобійної важкий поклав він мені біля машини. Не чув я ні вибуху, нічого, тільки в голові ніби щось луснуло, і більше нічого не пам'ятаю. Як я лишився живий тоді — не розумію, і скільки часу пролежав метрів за вісім од кювету — не збагну. Прийшов до пам'яті, а підвестись на ноги не можу: голова в мене сіпається, всього трясє, наче в лихоманці, в очах темінь, у лівому плечі скрипить і трошки хрускає, і біль у всьому тілі такий, наче мене дві доби підряд били чим попало. Довго я по землі на животі плазував, але якось підвівся. І все ж таки знову нічого не розумію, де я і що зі мною скоїлося. Памороки мені зовсім забило. А знову лягти боюся. Боюсь, що ляжу і більше не встану, помру. Стою і хитаюсь з боку на бік, як тополя в бурю.

Коли опритомнів, отямився і роздивився як слід, — серце ніби хтось плоскогубцями стиснув: навколо снаряди валяються, які я віз, недалечко моя машина вся дощенту розтрощена, лежить догори колісьми, а бій, бій уже позаду мене йде... Як же це?

Ніде правди діти, ось тут-то в мене ноги самі підломились, і я впав, як скошений, бо ж зрозумів, що я — вже в оточенні, так би мовити, — в полоні в фашистів. От як воно на війні буває...

Ех, братухо, нелегка це справа зрозуміти, що ти не з своєї волі в полоні. Хто цього на власній шкурі не зазнав, тому не одразу в душу влізеш, щоб до нього полюдськи дійшло, що значить ця штука.

Ну, отож, лежу я й чую: танки гуркочуть. Чотири німецькі середні танки на повнім газу пройшли повз мене туди, звідки я з снарядами виїхав... Як це тяжко було пережити?! Потім тягачі з гарматами потягнулись, польова кухня проїхала, потім піхота пішла, не густо, так не більше однієї битої роти. Подивлюсь, подивлюсь на них краєчком ока і знову притиснусь щогою до землі, очі заплющу: гидко мені на них дивитися, і на серці нудно...

Дунав, усі пройшли, трохи підвів голову, а їх шестеро автоматників — ось вони, крокують метрів сто від мене. Дивлюсь, звертають з дороги і прямо до мене, йдуть мовчки. "От, — думаю, — і смерть моя на підході". Сів я, неохота лежачи помирати, потім підвівся. Один з них, не доходячи кілька кроків, плечем смикнув, автомат скинув. І от як кумедно людина створена: ніякої тобі паніки, ні сердечної полохливості в цю хвилину в мене не було. Тільки дивлюсь на нього і думаю: "Зараз він випустить по мені коротку чергу, а куди буде стріляти? В голову чи поперек грудей?" Ніби мені не один біс, яке місце в моєму тілі він прострочить.

Молодий хлопець, собою ладний такий, чорнявий, а губи тоненькі, в нитку, і очі з прижмуром. "Цей уб'є і не замислиться", міркую собі. Так воно і є: швидко підніс він автомат— я йому прямо в очі дивлюся, мовчу, — а інший, єфрейтор, чи що, трохи старший від нього роками, можна сказати, літній, щось grimнув, відсторонив його, підійшов до мене, лопоче по-своєму і праву руку мою влікті згинає, мускули, значить, мацає. Попробував і каже: "О-о-о!" — й показує на дорогу, на захід сонця. Тупай, мовляв, робоча худобино, працювати на наш райх. Хазяїном виявився, сучий син!

Та чорнявий набачив мої чоботи, а вони в мене на вигляд добрячі були, показує рукою: "Роззувай". Сів я, скинув чоботи, подаю йому. Він їх з моїх рук просто-таки вирвав. Розмотав я онучі, простягаю йому, а сам дивлюсь на нього знизу вгору. Але він закричав, вилаявся по-своєму і знову за автомат хапається. Інші регочуть. З тим по-мирному і відійшли. Тільки оцей чорнявий, поки дійшов до шляху, тричі озирнувся на мене,

очима блискає, як вовчєня, лютує, а чого? Ніби я з нього чоботи зняв, а не він з мене.

Що ж, братухо, діватися мені було нікуди. Вийшов я на дорогу, вилаявся страшною воронєзькою лайкою і попрямував на захід, у полон!.. А ходак тоді з мене був нікчемний, за годину по кілометру, не більше. Ти хочеш уперед ступнути, а тебе з боку на бік хитає, водить по дорозі, як п'яного. Пройшов трохи, аж тут доганяє мене колона наших полонених, з тієї ж дивізії, в якій був я. Женуть їх чоловік десять німецьких автоматників. Той, що попереду колони йшов, порівнявся зі мною і, не кажучи лихого слова, з розмаху вдарив мене ручкою автомата по голові. Упав би я — і пришив би він мене до землі чергою, але наші підхопили мене на льоту, заштовхали всередину і з півгодини вели попід руки. А коли я прочувався, один з них шєпочє: "Боронь тебе боже падати! Іди з останніх сил, а ні, то вб'ють". І я з останніх сил, але пішов.

Як тільки сонцє сіло, німці посилили конвой, на вантажній підкинули ще чоловік двадцять автоматників, погнали нас прискорєним маршем. Важкопоранєні наші не могли поспіти за іншими, і їх пристрілювали просто на дорозі. Двоє спробували втікати, а того не подумали, що в місячну ніч тебе в чистому полі чортзна-наскільки видно, ну, звичайно, і цих постріляли. Опівночі прийшли ми в якєсь напівспалєне село. Ночувати загнали нас до церкви з розбитим куполом. На кам'яній підлозі — ні віхтя соломи, а всі ми без шинелей, в самих гімнастьорках і штанах, так що постелити і раз нічого. На декому навіть і гімнастьорок не було, самі бязьові спідні сорочки. Здебільшого це були молодші командири. Гімнастьорки вони поскидали, щоб їх од рядових не можна було відрізнити. Та ще артилерійська обслуга була без гімнастьорок. Як працювали біля гармат роздягнуті, так і в полон потрапили.

Вночі пішов такий великий дощ, що всі ми до нитки промокли. Тут купол знесло важким снарядом чи бомбою з літака, а тут дах увесь геть-чисто побито осколками, сухого місця навіть у вівтарі не знайдєш. Так усю ніч і протинялися ми в оцій церкві, як вівці в темній кошарі. Серед ночі чую, хтось торкає мене за руку, питає: "Товаришу, ти не поранений?"

Відповідаю йому: "А тобі що треба, братухо?" Він і каже: "Я — військлікар, може, тобі чимсь допомогти?" Я поскаржився йому, що в мене ліве плече скрипить і пухне й страшенно болить. Він рішуче так каже: "Скинь гімнастюрку і спідню сорочку". Я зняв усе це з себе, він і почав руку в плечі промацувати своїми тонкими пальцями та так, що аж світ мені потьмарився. Скрегочу зубами і кажу йому: "Ти, мабуть, ветеринар, а не людський лікар. Що ж ти по болючому місцю тиснеш так, безсердечна ти людина?" А він все мацає і гнівно так відповідає: "Твоє діло помовчати! Теж мені розмову затіяв. Тримайся, зараз ще болячіше буде". Та, кажучи це, як смикне мою руку, аж червоні іскри в мене з очей посипались.

Отямився я і питаю: "Ти що ж робиш, фашист нещасний? В мене рука вщент розтрощена, а ти її так смикнув". Чую, він засміявся тихенько й каже: "Думав, що ти мене вдариш з правої, але ти, як видно, спокійний хлопець. А рука твоя не розтрощена, а вивихнута була, от я її на місце й управив. Ну, як тепер, трохи легше тобі?" І справді, відчуваю по собі, що біль кудись зникає. Подякував я йому сердечно, а він далі пішов у темряві, потихеньку питає: "Поранені є?" От що значить справжній лікар! Він і в полоні, і в потемках свою велику справу робив.

Неспокійна була та ніч. До вітру не пускали, про це старший конвою попередив ще тоді, коли попарно заганяли нас до церкви. І, як на гріх, приспічило одному богомольному з наших вийти по нужді. Кріпився-кріпився він, а потім заплакав. "Не можу, — каже, — оскверняти святий храм! Я ж віруючий, я християнин! Що мені робити, братці?" А наші, знаєш, який народ? Одні сміються, інші лаються, треті всякі глузливі поради йому дають. Розвеселив він усіх нас, а закінчилась ця морока дуже погано: почав він стукати в двері і проситися, щоб його випустили. Ну, і допросився: дав фашист крізь двері, на всю їх ширину, довгу чергу, і богомольця цього вбив, та ще трьох чоловік, а одного тяжко поранив, на ранок він помер.

Убитих склали ми в одне місце, присіли всі, принишкли й замислились: початок не дуже веселий... А трохи згодом заговорили стиха, зашепотіли: хто звідки, з якої області, як у полон потрапив; у

темноті товариші з одного взводу або знайомі з однієї роти погубилися, почали пошепки один одного гукати. Аж чую я поруч себе таку тиху розмову. Один каже: "Якщо завтра, перед тим як гнати нас далі, всіх вишикують і будуть викликати комісарів, комуністів і євреїв, то ти, взводний, не ховайся! З цього діла у тебе нічого не вийде. Ти думаєш, як гімнастюрку скинув, то за рядового зійдеш? Не вийде! За тебе відповідати я не маю наміру. Я перший викажу тебе! Я ж знаю, що ти — комуніст і мене агітував поступати в партію, ось і відповідай за свої діла". Це каже ближчий, той, що поруч мене сидить, ліворуч, а з іншого боку од нього чийсь молодий голос відповідає: "Я завжди підозрівав, що ти, Крижньов, недобра людина. Особливо, коли ти відмовився вступати до партії, звертаючи на свою неписьменність. Але я ніколи не думав, що ти зможеш стати зрадником. Адже ж ти закінчив семирічку?" Той ліниво так відповідає своєму взводному: "Ну, закінчив, і що з того?" Довго вони мовчали, потім, по голосу, взводний тихо так каже: "Не виказуй мене, товаришу Крижньов". А той засміявся тихенько. "Товариші, — каже, — залишилися за лінією фронту, а я тобі не товариш, і ти мене не проси, однаково викажу тебе. Своя сорочка ближче до тіла".

Замовкли вони, а мене дрож проймає від такої підлоти. "Ні, — думаю, — не дам я тобі, сучому синові, виказати свого командира! Ти в мене з цієї церкви не вийдеш, а витягнуть тебе, як падлюку, за ноги!" Ледь-ледь розвиднілось— бачу: поруч зі мною лежить горілиць пикатий парубчисько, руки за голову заклав, а коло нього сидить у самій спідній сорочці, коліна обняв, худенький такий, кирпатенький хлопчина, і дуже собою такий блідий. "Ну, — думаю, — не впорається цей хлопчина з таким гладким жеребцем. Доведеться мені його рішити".

Торкнув я його рукою, питаю пошепки: "Ти взводний?" Він нічого не відповів, тільки головою хитнув. "Цей хоче тебе виказати?" показую я на лежачого парубка. Він знову хитнув головою. "Ну, — кажу, — тримай йому ноги, щоб не брикався! Та швидше!" — а сам упав на цього парубка, і завмерли мої пальці в нього на горлі. Він і скрикнути не встиг. Потримав його під собою хвилин кілька, підвівся. Готовий зрадник, і язик збоку!

І так мені стало бридко після цього й страшенно захотілось руки помити, мовби я не людину, а якогось гада повзучого душив... Уперше в житті вбив, і то свого... Та який же він свій? Він же гірше чужого, зрадник. Підвівся й кажу взводному: "Підемо звідси, товаришу, церква велика".

Як і казав оцей Крижньов, ранком усіх нас вишикували біля церкви, оточили автоматниками і троє есесівських офіцерів почали відбирати шкідливих їм людей. Запитали, хто комуністи, командири, комісари, але таких не виявилось. Не було й сволоти, яка могла б виказати, тому що і комуністів серед нас було мало не половина, і командири були, і, звісно, комісари були. Тільки чотирьох і взяли з двохсот з лишнім чоловік. Одного єврея і трьох росіян рядових. Росіяни потрапили в біду тому, що всі троє були чорняві, з кучериками у волоссі. От підходять до такого, питають: "Юде?" Він каже, що росіянин, та його й слухати не хочуть. "Виходь!" — і все.

Розстріляли цих бідолах, а нас погнали далі. Взводний, з яким ми зрадника задушили, до самої Познані не одходив від мене і в перший день коли-не-коли та й потисне мені на ходу руку. В Познані нас розлучили по ось якій причині.

Бачиш, яка справа, братухо, ще з першого дня надумав я тікати до своїх. Та й тікати хотів, що б там не було. До самої Познані, де розмістили нас у справжньому таборі, жодного разу не траплялось мені слушної нагоди. А в Познанському таборі ніби така ось нагода й випала: наприкінці травня послали нас у лісок коло табору копати ями для наших же померлих військовополонених, багато тоді нашого брата вмирало від дизентерії; копаю я познанську глину, а сам позираю навколо і ось примітив, що двоє наших охоронників сіли закусити, а третій задрімав трохи на сонечку. Кинув я лопату й тихо пішов за кущ... А потім — бігом, прямую на схід сонця...

Мабуть, не скоро вони спохватились, мої охоронники. А от де в мене, у такого охлялого, сили взялися, щоб пройти за добу майже сорок кілометрів, — сам не знаю. Тільки нічого в мене не вийшло з мого задуму:

на четверту добу, коли я був уже далеко від проклятого табору, спіймали мене. Собаки-шукачі йшли по моєму сліду, вони мене й знайшли в некошеному вівсі.

На світанку побоявся я йти чистим полем, а до лісу було не менше трьох кілометрів, я й заліг у вівсі на днювання. Нам'яв у долонях зерен, пожував трохи і в кишені насипав про запас, аж чую собачий гавкіт, і мотоцикл торохтить... Обірвалось у мене серце, бо собаки все ближче голоси подають. Ліг я долілиць і руками закрився, щоб вони мені хоч обличчя не обгризли. Ну, прибігли й за хвилину спустили з мене все моє лахміття. Залишився — в чому мати народила. Качали вони мене по вівсі, як хотіли, а під кінець один пес став мені на груди передніми лапами й цілиться в горлянку, але поки що не чіпає.

На двох мотоциклах під'їхали німці. Спочатку самі били досхочу, а потім нацькували на мене собак, і з мене тільки шкіра з м'ясом полетіла шматтям. Голого, закривавленого й привезли до табору. Місяць одсидів у карцері за втечу, але все-таки живий... живий я лишився!..

Тяжко мені, братухо, згадувати, а ще тяжче розповідати про те, що довелося пережити в полоні. Як згадаєш нелюдські муки, які довелося витерпіти там, у Німеччині, як згадаєш усіх друзів-товаришів, що загинули, закатовані там, у таборах, — серце вже не в грудях, а в горлі б'ється, й важко стає дихати...

Куди мене тільки не ганяли за два роки полону! Половину Німеччини об'їздив за цей час: і в Саксонії був, на силікатному заводі працював, і в Рурській області на шахті вугіллячко відкочував, і в Баварії на земляних роботах горб наживав, і в Тюрінгії побував, і чортзна-де тільки не довелось по німецькій землі походити. Природа всюди там, братухо, різна, але стріляли й били нашого брата скрізь однаково. А били богом прокляті гади й паразити, як у нас зроду й тварину не б'ють. І кулаками били, і ногами топтали, і гумовими палицями били, івсяким залізом, яке під руку трапиться, не кажучи вже про приклади та інше дерево.

Били за те, що ти — росіянин, за те, що на білий світ ще дивишся, за те, що на них, сволоту, працюєш. Били й за те, що не так глянеш, не так ступнеш, не так повернешся... Били просто для того, щоб колись та вбити на смерть, щоб захлинувся своєю останньою кров'ю і здох від побоїв. Печей, напевно, для всіх нас неvistачало в Німеччині.

І годували скрізь теж однаково: півтора грамів ерзац-хліба наполовину з тирсою і ріденька баланда з брукви. Окріп — де давали, а де й ні. Та що там казати, міркуй сам: до війни важив я вісімдесят шість кілограмів, а до осені тягнув уже не більше п'ятдесяти. Сама шкіра лишилась на кістках, та й кістки свої носити не було сили. А роботу давай, і слова не скажи, та таку роботу, що ломовому коневі — й то не під силу.

На початку вересня з табору, розташованого під містом Костріном, перекинули нас, сто сорок два чоловіки радянських військовополонених, до табору Б-14, недалеко від Дрездена. На той час у цьому таборі було близько двох тисяч наших. Усі працювали на каменоломні, вручну довбали, різали, трошили німецьке каміння. Норма — чотири кубометри в день на душу, уяви собі, на таку душу, яка і без цього ледь-ледь, на одній ниточці в тілі трималась. Отут і почалося: через два місяці од ста сорока чоловік нашого ешелону залишилось нас п'ятдесят сім. Це ж як, братухо? Здорово? Тут своїх не встигаєш ховати, а тут ще й чутка по табору йде, ніби німці вже Сталінград взяли і пруть далі, на Сибір. Одне горе до іншого, та так гнуть, що очей від землі не підведеш, наче й ти туди, в чужу, німецьку землю просишся. А табірна варта щодня пиячить, пісні горлають, радіють, веселяться.

І ось увечері повернулись ми до бараку з роботи. Весь день дощ ішов, лахміття на нас хоч викручуй; всі ми на холодному вітрі промерзли, як собаки, зуб на зуб не попадає. А обсушитися ніде, зігрітись — теж, і до того ж голодні не те що до смерті, а навіть ще гірше. Але ввечері нам їсти не давали.

Скинув я з себе мокре лахміття, кинув на нари й кажу: "їм по чотири кубометри виробітку треба, а на яму кожному з нас і одного кубометра з головою вистачить". Тільки всього й сказав, та знайшовся з своїх якийсь негідник, доніс комендантові табору про ці мої гіркі слова.

Комендантом Табору, або, по-їхньому, лагерфюрером, був у нас німець Мюллер. Невисокого зросту, кремезний, білобрисий і сам увесь якийсь білий: і волосся на голові біляве, і брови, і вії, навіть очі в нього були білясті, банькаті. По-російськи говорив, як ми з тобою, та ще й на "о" налягав, ніби корінний волжанин. А лаятись був майстер жахливий. І де він, проклятий, тільки навчився цього ремесла? Бувало вишикує нас перед блоком — барак вони так називали, — йде перед строєм із своєю зграєю есесівців, праву руку тримає наготові. Вона в нього в шкіряній рукавичці, а в рукавичці свинцева прокладка, щоб пальців не пошкодити. Йде і б'є кожного другого в носа, кров пускає. Це він називав "профілактикою від грипу". І так щодня. Всього чотири блоки було в таборі, і ось він сьогодні першому блоку "профілактику" влаштовує, завтра другому і так далі. Акуратний був гад, без вихідних працював. Лише одного він, дурень, не міг зрозуміти: перед тим як іти бити, він, щоб розпекти себе, хвилин десять перед строєм страшенно лається. А нам від цього легше робиться: наче слова наші, природні, немов вітерцем з рідної сторони повіває... Знав би він, що його лайка нам лише робить приємність, — звичайно, він по-російськи не лаявся б, а тільки на своїй мові. Лише один мій приятель-москвич злився на нього страшенно. "Коли він лається, — каже він, — я очі заплющу і ніби в Москві, на Зацепі, в пивній сиджу, й так мені пива захочеться, що аж голова обертом піде".

Так ось оцей комендант другого дня після того, як я про кубометри сказав, викликає мене. Увечері приходять до бараку перекладач і з ним два охоронники. "Хто Соколов Андрій?" Я озвався. "Марш за нами, тебе сам гер лагерфюрер кличе". Зрозуміло, для чого кличе. На розпил. Попрощався я з товаришами, всі вони знали, що на смерть іду, зітхнув і пішов. Іду по табірному дворі, на зірки поглядаю, прощаюсь з ними, думаю: "От і відмучився ти, Андрію Соколов, а по-табірному — номер триста тридцять перший". — Чомусь шкода стало Іринки й діток, а потім

жаль цей втих, і почав я набиратися духу, щоб глянути в дуло пістолета безстрашно, як годиться солдату, щоб вороги не побачили в останню мою хвилину, що мені з життям розлучатися все-таки важко...

У комендантській — квіти на вікнах, чистенько, як у нас в гарному клубі. За столом — все табірне начальство. П'ять чоловік сидять, шнапс дудлять і салом заїдають. На столі в них початий величезний бутель з шнапсом, хліб, сало, квашені яблука, відкриті банки з різними консервами. Миттю оглянув я все це їстиво, і — не повіриш — так мене почало нудити, що мало не вирвало. Я ж голодний, як вовк, одвик від людської їжі, а тут стільки добра перед тобою... Якось затамував нудоту, але очі насилу відірвав од столу.

Прямо переді мною сидить п'януватий Мюллер, пістолетом грається, перекидає його з руки в руку, а сам дивиться на мене й не змигне, як змія. Ну, я руки по швах, цокнув стоптаними каблуками, голосно так доповідаю: "Військовополонений Андрій Соколов за вашим наказом, гер комендант, з'явився". Він і питає мене: "Так що ж, рус Іване, чотири кубометри виробки — це багато?" "Так точно, — кажу, — гер комендант, багато". "А одного тобі на могилу досить?" — "Так точно, гер комендант, цілком вистачить і навіть залишиться".

Він підвівся й каже: "Я зроблю тобі велику честь, зараз сам розстріляю тебе за ці слова. Тут незручно, ходімо на подвір'я, там ти й розпишешся". "Воля ваша", кажу йому. Він постояв, подумав, а потім кинув пістолет на стіл і наливає повну склянку шнапсу, скибочку хліба взяв, поклав на нього шматочок сала та все це подає мені й каже: "Перед смертю випий, рус Іване, за перемогу німецької зброї".

Я вже було з його рук і склянку взяв, і закуску, та як тільки почув оці слова, — мене наче вогнем обпекло! Думаю собі: "Щоб я, російський солдат, та став пити за перемогу німецької зброї?! А ще дечого ти не хочеш, гер комендант? Один чорт мені помирати, так пропади ти зі своєю горілкою!"

Поставив я склянку на стіл, закуску поклав і кажу: "Спасибі вам за угощення, але я непитущий". Він посміхається: "Не хочеш пити за нашу перемогу? Тоді випий за свою погибель". А що мені лишилось робити? "За свою погибель і звільнення від мук я вип'ю", кажу йому. Та й узав склянку і в два ковтки вилив її в себе, а закуску не чіпав, чемно обтер губи долонею й кажу: "Дякую за угощення. Я готовий, гер комендант, ходімо, розпишете мене".

Але він дивиться пильно так і каже: "Ти хоч закуси перед смертю". Я йому на це й відповідаю: "Я після першої склянки не закушую". Наливає він другу, подає мені. Випив я й другу та знову ж закуску не чіпаю, на відвагу б'ю, думаю: "Хоч нап'юся перед тим як у двір іти з життям розлучатись". Високо звів комендант свої білясті брови, питає: "Що ж не закушуєш, рус Іване? Не соромся!" А я йому своє: "Вибачте, гер комендант, я й після другої склянки не звик закушувати". Надув він щоки, фиркнув, а потім як зарегоче й крізь сміх щось швидко говорить по-німецьки, мабуть, перекладає мої слова друзям. Ті теж розсміялись, стільцями засовали, обертаються до мене пиками і вже, помічаю, якимось інакше на мене позирають, ніби лагідніше.

Наливає мені комендант третю склянку, а в самого руки тремтять від сміху. Цю склянку я випив з протягом, відкусив маленький шматочок хліба, лишок поклав на стіл. Забажалося мені їм, проклятим, показати, що хоч я й з голоду гину, та давитися їхньою подачкою не збираюсь, що в мене є своя, російська, гідність і гордість та що в тварюку вони мене не перетворили, як не старались.

Після цього комендант став серйозний на вигляд, поправив у себе на грудях два залізних хрести, вийшов з-за столу беззбройний і каже: "Ось що, Соколов, ти — справжній російський солдат. Ти хоробрий солдат. Я — теж солдат і поважаю гідних супротивників. Стріляти я тебе не буду. До того ж сьогодні наші доблесні війська вийшли до Волги й повністю оволоділи Сталінградом. Це для нас велика радість, а тому я великодушно дарую тобі життя. Йди до свого блоку, а це тобі за сміливість", — і подає мені зі столу невелику хлібину й шматок сала.

Притис я хлібину з усієї сили до себе, сало в лівій руці тримаю й розгубився від такого несподіваного повороту, що й спасибі не сказав, зробив наліво кругом, іду до виходу, а сам думаю: "Засвітить він мені межі лопатки, і не донесу хлопцям оцих харчів". Ні, обійшлося.

І на цей раз смерть пройшла мимо мене, тільки холодком від неї війнуло...

Вийшов я з комендантської на твердих ногах, а на подвір'ї мене розвезло. Ввалився до бараку і впав на цементну підлогу без пам'яті. Розбудили мене наші ще поночі: "Розповідай!" Ну, я пригадав, що було в комендантській, розповів їм. "Як будемо харчі ділити?" запитує мій сусіда по нарах, а в самого голос тремтить. "Усім порівну", кажу йому. Дочекались світанку. Хліб і сало різали суровою ниткою. Дісталось кожному хліба по шматочку з сірникову коробочку, кожную крихту брали на облік, а сала, сам розумієш, — лише губи помазати. Проте розділили без обиди.

Незабаром перекинули нас, чоловік триста найміцніших, на осушування боліт, потім — до Рурської області на шахти. Там і пробув я до сорок четвертого року. На цей час наші вже звернули Німеччині вилицю набік і фашисти перестали гидувати полоненими. Якось вишикували нас, усю денну зміну, і якийсь приїжджий обер-лейтенант говорить через перекладача: "Хто служив у армії або до війни працював шофером, — крок вперед". Вийшло нас сім чоловік колишньої шоферні. Дали нам поношену спецівку, направили під конвоєм у місто Потсдам. Приїхали туди, і розтрусили нас усіх в різні боки. Мене послали працювати в "Тодті" — була в німців така шарашкина контора по будівництву шляхів і оборонних споруд.

Возив я на "Опель-адміралі" німця-інженера в чині майора армії. Ох, і гладкий же був фашист! Маленький, пузатий, що в ширину, що в довжину однаковий і ззаду плечистий, як справна молодиця. Спереду в нього над коміром мундира три підборідки висять і ззаду на шиї три товстелезних зморшки. На ньому, я так прикинув, не менше трьох пудів

чистого жиру було. Ходить, пихтить, як паровоз, а жерти сяде — тільки держись! Весь день бувало жує та коньяк із фляги попиває. Інколи й мені від нього дещо перепало: в дорозі зупиниться, ковбаси наріже, сиру, закушує й випиває; коли в доброму настрої, — і мені шматок кине, як собаці. В руки ніколи не давав, ні, вважав це для себе як приниження. Та як би там не було, а з табором не порівняти, й потроху став я вилюднювати, поволі, але почав поправлятися.

Тижнів зо два возив я свого майора з Потсдама до Берліна й назад, а потім послали його в прифронтову смугу на будівництво оборонних рубежів проти наших. І тут я спати зовсім одвик: ціліснічкі ночі думав, як би мені до своїх, на Батьківщину, втекти.

Приїхали ми в місто Полоцьк. На світанку почув я вперше за два роки, як гриміла наша артилерія, і знаєш, братухо, як серце забилося? Холостяком ще ходив до Ірини на побачення, і то воно так не билось! Бої йшли східніше від Полоцька вже кілометрів за вісімнадцять. Німці в місті люті стали, нервові, а товстун мій все частіше став напиватися. Вдень за містом з ним їздимо, і він дає розпорядження, як укріплення будувати, а вночі на самоті п'є. Опух увесь, під очима мішки пообвисали...

"Ну, — думаю, — ждати більше нічого, настав мій час! І треба не самому мені тікати, а прихопити з собою й мого товстуна, він нашим пригодиться!"

Знайшов у руїнах двокілограмову гирку, обмотав її ганчір'ям на випадок, якщо доведеться вдарити, щоб не було крові, шматок телефонного проводу підняв на дорозі, все, що мені було треба, старанно приготував, сховав під переднє сидіння. За два дні, перед тим як розпрощався з німцями, ввечері їду із заправки, бачу, йде п'яний, як квац, німецький унтер, за стіну руками тримається. Зупинив я машину, завів його в руїни й витрусив з мундира, пілотку з голови зняв. Усе це майно теж під сидіння запхнув—і шукай вітра в полі.

Ранком двадцять дев'ятого червня наказує мій майор везти його за місто, в напрямку до Тросниці. Там він керував будівництвом укріплень. Виїхали. Майор на заднім сидінні спокійно куняє, а в мене серце з грудей мало не вискочить. Їхав я швидко, але за містом зменшив газ, потім зупинив машину, виліз, оглянувся: далеко позаду дві вантажних тягнуться. Дістав я гирку, відчинив дверцята ширше. Товстун відкинувся на спинку сидіння, хропе, ніби коло жінки під боком. Ну, я його й стукнув гиркою в ліву скроню. Він і голову опустил. Для певності я його ще раз тяпнув, але вбивати на смерть не захотів. Мені: його живого треба було доставити, він нашим мусив багато дечого розповісти. Витягнув я в нього з кобури парабелум, поклав собі в кишеню, монтування забив за спинку заднього сидіння, телефонний провід накинув на шию майорові й зав'язав глухим вузлом на монтуванні. Це щоб не зсунувся набік, не впав при швидкій їзді. Хутенько натягнув на себе німецький мундир і пілотку, ну, й погнав машину прямісінько туди, де земля гула, де бій ішов.

Німецький передній край проскакував між двома дзотами. З бліндажа автоматники вискочили, і я навмисне зменшив хід, щоб вони бачили, що майор їде. Алевони галас зчинили, руками махають, мовляв, туди їхати не можна, а я ніби не розумію, піддав газку й подався на всі вісімдесят. Доки вони опам'ятались і почали бити з кулеметів по машині, а я вже на нічийй землі поміж воронками петляю не гірше зайця.

Тут німці ззаду б'ють, а тут свої осатаніли, з автоматів мені назустріч строчать. У чотирьох місцях вітрове скло пробили, радіатор посікли кулями... Та ось уже лісок над озером, біжать наші до машини, а я заскочив в цей лісок, дверцята відчинив, упав на землю й цілую її, і дихати мені нічим...

Молодий хлопчина, в нього на гімнастюрці захисного кольору погони, яких я ще в очі не бачив, першим підбігає до мене, зуби шкірить: "Ага, бісів фриц, заблудився?" Рвонув я з себе німецький мундир, пілотку під ноги кинув і кажу йому: "Любий ти мій лепетун! Синочку дорогий! Який же я тобі фриц, коли я природний воронежець? У полоні я був, зрозуміло? А тепер одв'яжіть цього кабана, що в машині сидить, візьміть

його портфель і ведіть мене до вашого командира". Здав я пістолет і пішов із рук в руки, а надвечір опинився вже у полковника — командира дивізії. Мене вже й нагодували, і в баню водили, і допитали, і обмундирування видали, так що з'явився я в бліндаж до полковника, як і належить, душею й тілом чистий і при повній формі. Полковник підвівся з-за столу, пішов мені назустріч. При всіх офіцерах обійняв і каже: "Спасибі тобі, солдат, за дорогий гостинець, який привіз від німців. Твій майор з його портфелем нам дорожчий двадцяти язиків. Буду клопотати перед командуванням про представлення тебе до урядової нагороди". А я від цих слів його, од ласки, дуже хвилююсь, губи тремтять, не слухаються, тільки й зміг із себе вимучити: "Прошу, товаришу полковник, зачислити мене в стрілецьку частину".

Полковник засміявся, поплескав мене по плечі: "Який із тебе вояка, коли ти на ногах ледве тримаєшся? Сьогодні ж відправляю тебе до госпіталю. Підлікують тебе там, підгодують, потім додому до сім'ї на місяць у відпустку поїдеш, а коли повернешся до нас, — подивимось, куди тебе зачислити.

І полковник і всі офіцери, що в нього в бліндажі були, сердечно попрощались зі мною за руку, і я вийшов зовсім розхвилюваний, бо за два роки одвик від людської ласки. І повір, братухо, що я ще довго, коли тільки доводилось з начальством говорити, за звичкою мимоволі голову в плечі втягував, ніби боявся, чи що, коли б мене не вдарили. От яку дали нам освіту в фашистських таборах.

З госпіталю зразу ж написав Ірині листа. Описав усе коротко, як у полоні був, як утік разом з німецьким майором. І, скажіть на милість, звідки ці дитячі хвастощі в мене взялися? Не витерпів-таки, повідомив, що полковник обіцяв мене до нагороди представити...

Два тижні спав і їв. Годували мене потрошку, але часто, бо коли б давали наїстися досхочу, я міг би загнутися, так лікар сказав. Набрався силоньки сповна. А через два тижні крихти в рот узяти не міг. Відповіді з дому нема, і я, сказати правду, занудьгував. їжа й на думку не йде, сон

від мене втіка, різні нікчемні думки в голову лізуть... На третьому тижні одержую лист із Воронежа. Але пише не Ірина, а мій сусіда, столяр Іван Тимофійович. Не дай бог нікому таких листів одержувати!.. Повідомляє він, що ще в червні сорок другого року німці бомбили авіазавод, і одна важка бомба потрапила прямо в мою хатину. Ірина й дочки саме були дома... Ну, пише, що не знайшли від них і сліду, а на місці хатини — глибока яма... Не дочитав я на цей раз листа до кінця. В очах потемніло, серце стислось у кулачок і ніяк не відходить. Приліг я на ліжку, трохи відлежався, дочитав. Пише сусід, що Анатолій під час бомбування був у місті. Увечері повернувся в посьолок, подивився на яму і вночі знову пішов до міста. Перед тим як іти, сказав сусідові, що буде проситися добровольцем на фронт. От і все.

Коли серце відійшло і у вухах зашуміла кров, я пригадав, як тяжко розлучалась зі мною моя Ірина на вокзалі. Значить, ще тоді підказало їй жіноче серце, що більше не побачимось ми з нею на цьому світі. А я її тоді відіпхнув... Була сім'я, своя хата, все це ліпилося роками, і все пропало за одну мить, залишився я сам. Думаю: "Та чи не приснилось мені моє нескладне життя?" Адже ж в полоні я майже кожної ночі, в думках, звичайно, з Іриною й дітками розмовляв, підбадьорював їх, мовляв, я повернусь, мої рідні, не горюйте за мною, я — міцний, я виживу, й знову ми будемо всі разом... Виходить, я два роки з мертвими розмовляв?!

Оповідач на хвилину замовк, а потім сказав уже іншим, уривчастим і тихим голосом:

— Давай, братухо, перекуримо, а то мене щось ядуха душить.

Ми закурили. В залитому весняними водами лісі лунко вистукував дятел. Як і раніше, теплий вітер ліниво ворухив сухі сережки на вільшині; так само, ніби під напнутими білими вітрилами, пропливали в небесній блакиті хмари, але вже іншим показався мені в ці хвилини скорботного мовчання безмежний світ, який готувався до великих звершень весни, до вічного ствердження живого в житті.

Мовчати було важко, і я запитав:

— Що ж далі?

— Далі? — неохоче озвався оповідач. — Далі надав мені полковник місячну відпустку, і через тиждень я був уже у Воронежі. Пішки добрів до місця, де колись з сім'єю жив. Глибока вирва, наповнена іржавою водою, навколо бур'ян по пояс... Глушина, тиша могильна. Ох, і тяжко ж було мені, братухо! Постояв, потужив душею й знову пішов на вокзал. І години бути там не міг, того ж дня поїхав назад у дивізію.

Та місяців через три й мені усміхнулась радість, як сонечко з-за хмари: знайшовся Анатолій. Прислав мені на фронт листа, мабуть, з іншого фронту. Про мою адресу дізнався від сусіда Івана Тимофійовича. Виявляється, потрапив він спочатку в артилерійське училище; там і знадобились його таланти до математики. Через рік з відзнакою закінчив училище, пішов на фронт і ось уже пише, що має звання капітана, командує батареєю "сорокап'яток", має шість орденів і медалі. Словом, обштопав батька зі всіх кінців. І знову я загордився ним страшенно! Як не кажи, а мій рідний син — капітан і командир батареї, це не жарт! Та ще при таких орденах! Це нічого, що його батько на студебекері снаряди возить та інше військове майно. Батьківське діло віджите, а з нього, в капітана, все попереду.

І почались у мене ночами старечі марення: як закінчиться війна, як я сина оженою і сам при молодих житиму, столяруватиму і внучат няньчити буду. Словом, усяка така стареча штука. Але й тут вийшла в мене цілковита осічка. Взимку наступали ми без перепочину, і особливо часто писати один одному нам було ніколи, а наприкінцівійни, вже коло Берліна, ранком послав Анатолію листик, а другого дня одержав відповідь. І тут я зрозумів, що підійшли ми з сином до німецької столиці різними шляхами, але перебуваємо один від одного недалеко. Жду не діждуся, прямо-таки хвилини лічу, коли ми з ним побачимось. Ну, й побачились... Дев'ятого травня, ранком, в День перемоги, вбив мого Анатолія німецький снайпер...

У другій половині дня викликає мене командир роти. Бачу, сидить у нього незнайомий мені артилерійський підполковник. Я зайшов до кімнати, і він підвівся, наче перед старшим по званню. Командир моєї роти каже: "До тебе, Соколов", а сам до вікна одвернувся. Пронизало мене, ніби електричним струмом, бо відчув я щось лихе. Підполковник підійшов до мене і тихо каже: "Кріпися, батьку! Твого сина, капітана Соколова, сьогодні вбито біля батареї. їдьмо зі мною!"

Похитнувся я, але на ногах устояв. Зараз і то наче крізь сон пригадую, як їхав разом з підполковником на великій машині, як пробирались через вулиці, захаращені руїнами, туманно пам'ятаю солдатський стрій і оббиту червоним оксамитом труну. А Анатолія бачу ось як тебе, братухо. Підійшов я до труни. Мій син лежить в ній і не мій. Мій — це завжди з усмішкою, вузькоплечий хлопчисько, з гострим кадиком на худорлявій шиї, а тут лежить молодий, плечистий, гарний мужчина, очі напіврозплющені, ніби дивиться він кудись повз мене, в невідому мені далечінь. Лише в куточках губ так навіки й залишилась смішинка давнього синочка, Тільки, якого я колись знав... Поцілував я його й відійшов убік. Підполковник промову виголосив. Товариші-друзі мого Анатолія сльози витирають, а мої невиплакані сльози, мабуть, на серці засохли. Може, тому воно так і болить?..

Поховав я в чужій, німецькій землі останню свою радість і надію, вдарила синова батарея, проводжаючи свого командира в далеку путь, і ніби щось в мені обірвалось... Приїхав я в свою частину сам не свій. Та тут незабаром мене демобілізували. Куди йти? Невже до Воронежа? Нізачо! Пригадав, що в Урюпинську живе мій дружок, демобілізований ще взимку як поранений, — він колись запрошував мене до себе, — згадав і поїхав до Урюпинська.

Приятьель мій та його жінка були бездітні, жили у власному будинкові на околиці міста. Він хоч і мав інвалідність, але працював шофером в автороті, влаштувався і я туди. Поселився в приятеля, вони дали мені притулок. Різні вантажі перекидали ми в райони, восени переключились

на вивозку хліба. В оцей час я й познайомився з моїм новим синком, ось з оцим, що в піску грається.

З рейсу бувало повернешся в місто, зрозуміло, насамперед до чайної перехопити щось, ну, звісно, й сто грам випити з утоми. До цього шкідливого діла, треба сказати, я вже знадився як слід... І ось одного разу бачу біля чайної цього хлопчика, на другий день — знову бачу. Отакий маленький голодранець: личко все в кавунячому соку, припорошене пилюкою, брудний, як земля, нерозчесаний, а оченята, наче зіроньки вночі, після дощу! І так він мені сподобався, що я вже, дивна річ, почав скучати за ним, поспішаю з рейсу мерщій його побачити. Коло чайної він і харчувався, — хто що дасть.

На четвертий день прямо з радгоспу, вантажений хлібом, повертаю до чайної. Хлопчик мій там сидить на ганку, ніжками дригає і, по всьому видно, голодний. Висунувся я у віконце, кричу йому: "Гей, Ванюшко! Сідай швидше в машину, прокатаю на елеватор, а звідти повернемось сюди, пообідаємо". Він од мого окрику здригнувся, схопився з ганку, на підніжку викарабкався і тихо так каже: "А ви звідки знаєте, дядю, що мене Ванею звать?" І оченята широко розплющив, жде, що я йому відповім. Ну, я йому й кажу, що я, мовляв, людина була і все знаю.

Зайшов він з правого боку, я дверцята відчинив, посадив його поруч з собою, поїхали. Жвавий такий хлопчинка, а раптом чогось принишк, замислився і коли-не коли та й погляне на мене з-під довгих своїх, загнутих догори вій, зітхне. Така маленька пташечка, а вже навчилося зітхати. Чи його це справа? Запитую: "Де ж твій татко, Ваню?" Шепоче: "Загинув на фронті". — "А мама?" — "Маму бомбою вбило у поїзді, коли ми їхали". — "А звідки ви їхали?" — "Не знаю, не пам'ятаю..." — "І нікого в тебе тут з рідних немає?" — "Нікого". — "Де ж ти ночуєш?" — "А де доведеться".

Закипіла тут в мені гаряча сльоза, і одразу я вирішив: "Не буде того, щоб ми нарізно пропадали! Візьму його до себе за рідного". І відразу в мене на душі стало легше і якось світліше. Нахилився я до нього,

тихенькопитаю: "Ванюшка, а ти знаєш, хто я такий?" Він і запитав, як видихнув: "Хто?" Я йому й кажу так само тихо: "Я — твій татко".

Боже мій, що тут сталося! Кинувся він до мене на шию, цілує в щоки, в губи, в чоло, а сам, як щебетунчик, так голосно й тоненько цвірінчить, що аж у кабінці глушно: "Таточку, ріднесенький! Я знав! Я знав, що ти мене знайдеш! Все одно знайдеш! Я так довго чекав, коли ти мене знайдеш!" Притиснувся до мене й увесь тремтить, ніби травинка од вітру. А в моїх очах туман і теж усього дріж б'є, й руки трясуться... Як я тоді кермо не випустив, дивом дивуєшся! Але в кювет все ж ненароком з'їхав, заглушив мотор. Доки туман в очах не пройшов — побоявся їхати: коли б на кого не наскочити. Постояв так хвилин з п'ять, а синок мій все горнеться до мене з усієї силовки, мовчить, здригається. Обняв я його правою рукою, легенько притис до себе, а лівою розвернув машину, поїхав назад, на свою квартиру. Який вже тари мені елеватор, тоді мені не до елеватора було.

Залишив машину біля воріт, нового свого синовка взяв на руки, несучи до хати. А він як обвив мою шию рученятами, так і не одірвався до самого дому. Притиснувся своєю щокою до моєї неголеної щоки, як прилип. Так я його і вніс. Хазяїн і хазяйка якраз дома були. Зайшов я, моргаю їм обома очима, жваво так кажу: "Ось і знайшов я свого Ванюшку! Приймайте нас, добрі люди!" Вони обоє, мої бездітні, одразу зміркували, в чому справа, заметушилися, забігали. А я ніяк сина від себе не одірву. Та якось-таки умовив. Помив йому руки з милом, посадив за стіл. Хазяйка щів йому в тарілку насипала, та як подивилась, з якою він жадністю їсть, так і залилась слізьми. Стоїть коло печі, плаче собі в фартух. Ванюшка мій побачив, що вона плаче, підбіг до неї, смикає її за подолок і каже: "Тьотю, чого ж ви плачете? Татко знайшов мене біля чайної, тут усім радіти треба, а ви плачете". А тій — подавай боже, вона ще дужче слізьми залилася, прямо-таки розкисла вся!

По обіді повів я його в перукарню, постриг, а дома сам викупав у ночвах, загорнув у чисте простирадло. Обняв він мене і так на руках моїх і заснув. Обережно поклав його на ліжку, поїхав на елеватор, скинув хліб,

машину відігнав на стоянку і — бігом по крамницях. Купив йому штанці сукняні, сорочечку, сандалі і картуз луб'яний. Звичайно, все це виявилось не по зросту і якістю нікудишнє. За штанці мене хазяйка навіть полаяла. "Ти, — каже, — з глузду з'їхав, у таку спеку одягати дитину в сукняні штани!" І вмить — швейну машинку на стіл, порилась у скрині, а через годину моєму Ванькові вже сатинові трусики були готові й біленька сорочечка з короткими рукавами. Спати я ліг разом з ним і вперше за довгий час заснув спокійно. Проте вночі разів чотири вставав. Прокинувся, а він у мене під пахвою притулився, як горобець під стріхою, тихенько сопе, і так мені стає радісно на душі, що й словами не перекажеш! Намагаєшся не ворухнутись, щоб не розбудити його, а все-таки не витерпиш, нищечком підведешся, запалиш сірника і милуєшся ним...

На світанку прокинувся, не можу зрозуміти, від чого мені так важко дихати стало? А це синок мій виліз з-під простирадла й поперек мене уклався, розкинувся й ніжною горло мені притис. І неспокійно з ним спати, а от звук, скучно мені без нього. Вночі то погладиш його сонного, то волоссячко на вихорку понюхаєш, і серце відходить, стає м'якше, адже ж воно в мене скам'яніло від горя...

Спочатку він зі мною на машині в рейси їздив, потім зрозумів я, що так не годиться. Одному мені що треба? Окрайчик хліба й цибулину з сіллю, от і ситий солдат на весь день. А з ним — справа інша: то молока йому треба добувати, то яєчко зварити, знову ж таки без гарячого йому ніяк не можна. Але справа не жде. Набрався духу, залишив його під опіку хазяйки, так він до вечора сльози лив, а ввечері втік на елеватор мене зустрічати. До пізньої ночі чекав там.

Важко мені було з ним спочатку. Одного разу лягли спати ще завидна, вдень натомився я дуже, і він — то завжди цвірінькає, як горобчик, а тут щось притих. Питаю: "Ти про що думаєш, синку?" А він мене запитує, сам на стелю дивиться: "Татку, де ти подів своє шкіряне пальто?" В житті в мене ніколи не було шкіряного пальта! Довелось викручуватись: "У Воронежі залишилось", кажу йому. "А чому ти мене так

довго шукав?" Відповідаю йому: "Я тебе, синку, і в Німеччині шукав, і в Польщі, і всю Білорусь пройшов і проїхав, а ти в Урюпинську опинився. "А Урюпинськ — це ближче від Німеччини? А до Польщі далеко від нашого будинку?" Отак і базикаємо з ним перед сном.

А ти думаєш, братухо, про шкіряне пальто він так собі спитав? Ні, все це неспроста. Значить, колись його справжній батько носив таке пальто, ось йому й запам'яталося. Адже ж дитяча пам'ять, як літня зірниця: спалахне, миттю осяє все й погасне. Так і в нього пам'ять, наче зірниця, проблесками працює.

Можливо, й жили б ми з ним ще з рік в Урюпинську, але в листопаді трапився зі мною гріх: їхав по грязюці, в одному хуторі машину мою занесло, а тут корова навернулася, я й збив її з ніг. Ну, відома річ, жінки гвалт зчинили, народ збігся, і автоінспектор тут як тут. Одібрав у мене шоферську книжку, як я не просив його змилосердитись. Корова встала, задрала хвіст і пішла вибрикувати по провулку, а я книжки позбувся. Зиму попрацював тесляром, а потім списався з одним приятелем, теж товариш по службі, — він у вашій області, в Кошарському районі, працює шофером, — і той запросив мене до себе. Пише, що, мовляв, попрацюєш півроку по теслярській часті, а там у нашій області видадуть тобі нову книжку. От ми з сином і командуємось в Кошари походним порядком.

Та воно, одверто кажучи, якби і не трапилась у мене оця аварія з коровою, я все одно подався б з Урюпинська. Нудьга не дає мені, на одному місці довго засиджуватись. От коли вже Ванька мій підросте й доведеться віддавати його до школи, тоді, може, і я вгамуюсь, осяду на одному місці. А зараз поки що крокуємо з ним по руській землі.

— Важко йти йому, — сказав я.

— Так він зовсім мало своїми ногами йде, більше на мені їде. Посаджу його на плечі й несу, а захоче пром'ятися, — злізе з мене й бігає обіч дороги, вибрикує, як козеня. Все це, братухо, нічого б, як-небудь ми з

ним прожили б, та ось серце в мене розхиталось, поршні треба міняти... Іноді так схопить і притисне, що білий світ з очей меркне. Боюсь, що колись, сплячи, помру й налякаю синка. А тут ще одне лихо: (майже кожної ночі своїх покійників дорогих у сні бачу. І найчастіше так, що я— за колючим дротом, а вони на волі, по другий бік... Розмовляю про все і з Іриною, і з дітками, але тільки хочу дріт руками розсунути, — вони зникають, ніби тануть наочах... І от дивно: вдень я завжди міцно себе тримаю, з мене ні охання, ні зітхання не витиснеш, а вночі прокинусь, і вся подушка мокра від сліз...

З лісу почувся голос мого товариша, плескіт весла на воді.

Чужий, але тепер такий близький мені, чоловік підвівся, простягнув велику, тверду, як дерево, руку:

— Прощай, братухо, хай щастить тобі!

— І тобі щасливо добратися до Кошар.

— Дякую. Ей, синку, підемо до човна.

Хлопчик підбіг до батька, пристроївся біля нього праворуч і, тримаючись за полу батьківського ватника, задріботів поруч з чоловіком, який широким кроком пішов далі.

Дві осиротілі людини, дві піщинки, закинуті в чужі краї воєнним ураганом небаченої сили... Що ж то чекає їх попереду? І хотілось би думати, що ця російська людина, людина незламної волі, все витримає, і біля батьківського плеча виросте той, який, змужнівши, зможе все витерпіти, все подолати на своєму шляху, якщо на це покличе його Вітчизна.

З тяжким смутком дивився я їм услід... Можливо, все обійшлось би благополучно при нашій розставанні, та Ванюшка, відійшовши кілька

кроків і заплітаючи короткими ніжками, обернувся на ходу до мене обличчям, помахав рожевою ручкою. І раптом наче м'яка, але кігтиста лапа стисла мені серце, і я поспішно відвернувся. Ні, не лише уві сні плачуть літні, посивілі за роки війни чоловіки. Плачуть вони і наяву. Тут головне — вміти вчасно відвернутись. Тут найголовніше — не поранити серце дитини, щоб вона не побачила, як котиться по твоїй щоці пекуча й скупа чоловіча сльоза...